

Hermann Gusztáv Mihály: „Az esméret világa terjed” - a felvilágosodás útjai a Székelyföldön -

A beköszöntő 18. század nem sok jót ígér az erdélyi ember számára. Az előző évtized hatalomváltásának traumáit a kuruc-labanc harcok követik, nyomukban pusztító ragállyal és éhínséggel. Még a természet is e táj embere ellen fordul. A Székelyföldön 1717 májusától a következő év szeptemberéig nem volt eső, az aszály nyomorúságát pedig oly kegyetlen, két esztendeig dühöngő pestisjárvány tetézi, mely Csíkszékben a lakosság felét ragadja magával. Miközben a föld népe az elemi erők ellenében keresi a túlélés fogódzóit, az országban új hatalom rendezkedik be, viszonylag csendesen, szilárdan meg tartósan.

A Habsburg uralom nyomasztó nehezékként telepszik a Székelyföld hagyományos világára, konokul őrzött rendi állapotaira: rendszeres, illetve nagy áldozatot követelő adót jelentett, a helyben állomásozó hadakkal szembeni, majd szorosabban értelmezett hadi kötelezettségeket, de egyben békét, biztonságot meg stabilitást is. E talajon pedig elindulhat egy egészséges gazdasági felemelkedés. Miskolczy Ambrus mutat rá, hogy Székelyföld régiói e korban, együtt bizonyos régi kézműves hagyományokkal rendelkező szász vidékekkel, „a kelet-európai munkamegosztásnak olyan önálló láncszemei voltak, melyek Közép-Kelet-Európa perifériáján a centrum szerepét játszották Délkelet-Európa felé, mégpedig úgy, hogy a közvetítő funkciót töltötték be.” (Miskolczy 1982:416–417) A legtöbb székelyföldi település ekkor újítja meg vagy építi fel az alapoktól kezdve templomát (templomait), egyre impozánsabb méretekben, a kor ízlésvilágának szintjén. Ekkor jelennek meg az első jelentősebb közigazgatási rezidenciák, máig álló iskolaépületek, polgári házak, falusi kúriák őrzik e fellendülés emlékét. E körülmények megkönnyítik az eszmei áramlatok mozgását is, amiben a felsoroltak mellett kétségkívül szerepet játszanak a kitágult birodalmi határok.

A fény századának eszméi a Székelyföldön főképp a térség középfokú és felsőbb iskolái révén törnek utat maguknak, e téren pedig jelentős előnyt élveztek a protestánsok tanintézetei. Ebben az is közrejátszott, hogy az itt tanító professzorok nyugati peregrinációik végeztével, a kor európai egyetemein fennforgó legújabb eszmeáramlatok, tudományos eredmények ismeretében, könyvekkel megrakott utasládákkal érkeztek állomáshelyeikre.

A reformátusok 1557-ben alapított *marosvásárhelyi iskolája* 1718-tól „particulából”, tehát alárendelt helyzetű középiskolából *teljes jogú kollégiummá* lépett elő. A meglévő „klasszisok” mellett ezt követően indulhattak a filozófiai és jogi osztályok. Neves professzorai, Nádudvari Sámuel, Técsi Sámuel és Kovásznai Sándor mesterük, a Halle-i, majd Marburg-i egyetemen oktató Christian Wolff tanításait Erdélyben úttörő módon osztották meg vásárhelyi diákjaikkal. (Tonk 1990:117 – 119; Kovásznai 1970)

Ugyanezt a vonalat követte a *székelyudvarhelyi kollégiumban* a Baselben és Párizsban „peregrinált” Kováts József, aki a wolffi eszmék terjesztése mellett fontosnak látta a természettudományok korszerű, kísérletekkel alátámasztott oktatását. Benkő József, a kor nagy tudású erdélyi polihisztorja csak röpké két évig taníthatott Udvarhelyen, de annál hosszabban időzött (1797-től kezdődően 26 esztendeig) az intézmény katedráján a tehetséges dráma- és szorgos történetíró, Szigethi Gyula Mihály. (Hermann 1993:50–51)

A marosvásárhelyi kollégium keretében már a 18. század negyvenes éveitől, az udvarhelyi református iskola udvarán felállított „jádzó színen” első ízben 1801-ben adtak elő a diákok magyar nyelvű világi tárgyú színdarabokat: az udvarhelyi előadások szervezője meg házi szerzője éppen a fent említett Szigethi professzor volt. A színművek olykor merészen bírálták a kor erkölcsi fonákságait, társadalmának hibáit, a kifigurázott jellemekben pedig néha magukra ismerhettek a helyi hatalmasságok. Ez amiatt is érdekes, mert egy ilyen előadáson nem csupán a diákság, oktatóik, illetve néhány meghívott mecénás jelent meg, hanem az egész települést érintő és megmozgató esemény volt.

1794-ben a székelyföldi középiskolák mindaddig katolikus-református megosztottságú térképe új színfolttal gazdagodott: ekkor nyitotta meg kapuit a *székelykeresztúri unitárius gimnázium*. Első igazgatója a Bécstől Regensburgig összesen öt neves nyugati egyetemen peregrinált, Kazinczyval levelező, németből, franciából sokat fordító Szabó Sámuel volt. (Sándor 1896:124–127)

A székelyföldi protestáns iskolák szellemi nyitottsága érdekes versenyhelyzetbe hozta a katolikus tanintézeteket. E verseny katolikus főszereplői az 1593 óta működő *székelyudvarhelyi gimnázium* uk mellett 1704-ben, *Marosvásárhelyen* újabb középiskolát nyitó *jezsuiták*. A történelmi köztudat őket – jórészt méltánytalanul – csupán hitbeli küldetésükre összpontosító, megszállott emberekként tartja számon. Ne feledjük viszont, hogy képzésük helye, a nagyszombati egyetem nyitott volt a kor szellemi irányzatai felé, az ott tanuló ifjak megismerkedtek a kartéziánus, majd a leibnizti filozófiával, a korszerű természettudományokkal, elsajátítva e tanokból mindazt, ami valami módon egyeztethető a katolikus eszmerendszerrel. Az Udvarhelyen és Vásárhelyen egyaránt tanító Gyalogi János történetíró, a Voltaire filozófiáját elemző, Udvarhelyen tanárkodó Haller József, a hazafias költeményeket szerző Nagy Keresztély János, vagy ugyanott a Molière modorában vígjátékot író Illei János munkássága tanúsítja: a felvilágosodás gondolatvilága – átszűrve a dogma szigorán – e nagy műveltségű és igényes értelmiségiek révén követőkre talált. (Hermann 1993:38–42, 304, 320–321) A jezsuita rend betiltását (1773) követő korszakban felvilágosult szellemű, sokat publikáló tudós férfiúként tűnt ki az udvarhelyi gimnázium paptanárai sorából az igazgatói tisztelet 1817 és 1822 között viselő Zsombori József. (Hermann 2005:74–86)

Az udvarhelyi jezsuiták diákjai 1701 és 1771 között 55 iskoladrámát mutattak be a helyi katolikus templomban (Staud 1988:173–183), míg Csíksomlyón, a ferencrendiek növendékei legalább 48 passiójátékot adtak elő (illetve ennyinek a szövegét őrizte meg egy korabeli kézirat) (Fülöp 1897), a Kézdivásárhely melletti Kanta minorita tanintézetében pedig 69 iskoladráma került színre (Kilián 1980:221–231).

Ezek nagy része persze vallásos tárgyú mű, de találkozunk történelmi témájú sőt, a társadalmi-erkölcsi visszasságokat kifigurázó, a francia felvilágosodás hatásáról árulkodó szatirikus alkotásokkal is. A katolikus intézetek paptanárai tehát – a maguk sajátos módján és eszközeivel – igyekeztek lépést tartani világjárt protestáns kollégáikkal.

Az iskolák és tanáraik szerepe a felvilágosodás eszmevilágának terjesztésében eléggé ismert és kutatott. De mi volt az iskolák falain kívül? A történelmi köztudat e tekintetben meglehetősen szkeptikus. Hiszen tehetősebb, a kultúrát bőkezűen támogató mecénásokról a szűkebben értelmezett Székelyföldön (tehát leszámítva a vármegyei területtel határos, illetve más okokból is külön fejlődési utat járó Marosvásárhely környékét) csak nagyon korlátozott mértékben beszélhetünk.

Tudjuk azt, hogy a magyar nyelvű írásbeliség egyik fontos fóruma e kor Székelyföldjén a közigazgatási intézményrendszer volt: a széki, bizonyos mértékben a járási hatóságok. Ezek viszont többnyire a rendi konzervativizmus bélyegét viselik, de vigyáznak az ország uraihoz fűződő lojalitás látszatára is: a távolról érkező eszmeáramlatok iránti nyitottság tőlük alig várható. Miképpen a székely általában konzervatív – azzá teszik őrzésre-vigyázásra szoruló, elavult és egyre fogyó kiváltságai –, természetesen ugyanezt várja előljáróitól, akik egyébként is ugyanabban érdekeltek. De ebben a kérdésben sem szerencsés a végletekig általánosítani. A fennebb említett Szigethi Gyula Mihály írja például az udvarhelyi református kollégiumban tanult Lukátsffi Lászlóról, aki 1790 körül a szék alkirálybírája volt, hogy „nem csak az igazságnak egyenes lelkű kiszolgáltatója, hanem a tudományoknak is nagy barátja”. (Szigethi 1836:15) Érdemes volna hát figyelmesebben átvilágítani e kor tisztviselő rétegének iskolázottságát, műveltségét, viselt dolgait.

E tekintetben érdekesnek tűnhet egy, a 19. század hajnalán történt esemény. 1801. július 6-ára, közgyűlésre hívták a szék rendjeit a 20 esztendővel korábban épült székelyudvarhelyi református templomba, „minthogy az főbb és alsóbb rendű népnek sokasága az Nemes Szék Pretorialis Házánál el nem fért...” (USzLT) A nagy érdeklődés oka, amiért az összehívás is történt, az újonnan megválasztott széki főkirálybíró, báró Henter Antal hivatalába történő beiktatása. A Gubernium által kiküldött iktató biztos, gróf Teleki Lajos^[1] ünnepi beszéde eléggé különbözött attól, amit a székely székek közéleti retorikájában eladdig megszokhattunk. Keveset foglalkozik például a székelyek – hitük szerint – szittyá ősműltből eredeztetett kiváltságaival, annál többet viszont a Rousseau-i pedagógia elveivel:

„Sok házakban soha nem hall, nem lát egyebet a gyermek a szülék között való egyenetlenségnél (egyéb rossznál), a gyermek pedig olyan, mint a cserép, mely ha újkorában rossz szagot vészen, mind végig meg tartja. Ilyen sorsa vagyon sok jóra született gyermeknek, míg oskolába járnivalók. Ekkor, midőn a szív és az indulatok a rossz nevelés és rossz példa által meg vesztegettettek egy részét a gyermekek[ne]k (kik közül sokak[na]k tanulásra való tehetségek kivesz, erre nézve sokkal jobb volna, ha gazdaságra szoktatnák), oskolába küldik, más részit csak fősვნისიგბől otthon, vagy éppen a marhánál hagyják, s az által a legszebb talentumok el temetve maradnak. Az oskolába küldött gyermekek mindent tanulnak, csak azt nem, amire (hogy hazafiak legyenek) legfőbb szükségek volna. Azon kötelességekről, melyekkel az Istennek, Királyok[na]k, Hazájok[na]k, Elöljárójok[na]k s önnön magok[na]k tartoznak, igen keveset hallanak.

Az oskolában hány tanítók vadnak, az kik az ifjúság tanulására a haza boldogulására célzó indulatból vigyáznak, mert hogy a szívnek formálására csak ügyet vetnének, azt nem is kérdelem.

Hány Atyák vesznek időt arra magok[na]k, hogy meg vizsgálják, mit és hogy tanul a fiú? Hányan mennek el az examenekre? De ha egy lovat meg járatunk, azon mindennek jelen kell lenni.

Sokszor egy paripa tanítására, vagy egy kis madárra több gond vagyon, mint egy haza kormányára fiú, vagy haza oszlopai jövődöbéli anyai nevelésére.” (USzLT)

Nyilvános köszöntőjében Teleki nem hagyja szó nélkül a közéleti felelősség időszerű kérdését sem:

„Vajon az elől járók el járnak-e az magok kötelességeikben, meg halgatják-e a gazdagot és szegényt egyaránt, vajon csak legkisebb hasznokat, vagy gyönyörűségeket fel áldoznák-e az közjóért s egy nyomorult ügyének meg vizsgálásáért.

Vajon a nép meg gondolja-e, hogy az elől járókh[oz] való bizodalom és engedelmesség az eö kötelességek, hogy engedelmesség nélkül nem lehet egy társaságban jó rend, jó rend nélkül senki csendességben s bátorságban nem lehet a maga honjában.” (USzLT)

Az iktató biztos szónoklatára, hivatalban lévő helyi előljárók nevében, Kadicsfalvi Török Ferenc alkirálybíró válaszol.^[2] Ő már, nyilván a hallgatóság igényeihez igazodva, kiadósan értekezik a székely jog ősiségéről, az előljárók választásának szabadságáról, de eközben arról is bizonyóságot tesz, hogy nem ismeretlen számára Montesquieu társadalmi és jogi felfogása:^[3]

„Ezen szegletes kövön áll minden alkotmányok[na]k tartós ereje, ezen a sarkon fordul minden mozgólások[na]k forgása. Ez a rugó igazgatja és intézi el minden elé fordulandó dolgok[na]k állapottyát, folyamattyát.

Vagyon törvénye a Természet Urának, a ki mindeneket maga tökéletes teljességében el rendeli, vagyon magának a természetnek is törvénye, a melynek erejével fogva minden teremtettt állatot maga nemiben folytatják kötelességeket, vagyon törvénye az hazának, a mely a társaságban egybe jött kötelességeket el rendeli, kinek-kinek tulajdonát meg adja, igazságát ki szolgáltatja.

Vagynak ezen közönséges törvényeken kívül az hazában meg különböztetett jussal, szabadsággal bíró nemzetek között más különös törvények is, melyek eredeti szokásokban, tulajdonságokban, természetekben egymástól meg különböznek.

Ilyen kiváltképpen való kincse, ajándéka Nemes Székely Nemzetünk[ne]k (hogy a többiről halgassak) a szabad választással hozott azon régi sarkalatos törvény, a mely a Nemzetünk[ne]k kezdetével maga eredetit vette, és a mely oszlop tartja a nemzet egyik legnevezetesebb szabadságának erősségét, nem is ok nélkül, mert

Ez a törvény enged szabad akaratot arra, hogy kinek-kinek szabadsága lehessen, azt a kit tetszik, és a kiben szíve lelke meg nyugodhatott, fő elől járójának választani.

Ez a törvény éleszti a választót arra a hiedelemre, hogy a kit szabad jó akarattyából választott, az olyan előljáró nem csak felette, hanem érette is vagyon. Egy szóval a szabad választás szükséges minden rendben és állapotban, mivel:

E nélkül nem állhatna fenn a házi gazdaság boldogsága, ha a gazda szolgát és szolga gazdát nem szabadon választhatná, egyik sem lenne a másik[na]k nyakán, egyik a mással indulattal, gondolattal, cselekedettel ellenkezne.

Zavarba jőne a házassági élet (a mi az ellenkező esetekben úgy is szokott történni) szabados választása nélkül a házastársnak, ott lakoznék az unalom, a veszekedés, a tereh, a szerencsétlenség minden gyümölcse.

[...]

Szabadon választjuk magunknak az eledelt, italt és ruházatot, és éppen ezért dicsekedünk külső békességével s örömeivel életünk[ne]k, ha mind ezekben szabadságunk vagyon, hogy ne lehetne, s hogy ne kellene lenni az elől járók választásában, holott a főtől függ az egész test és annak boldogsága. De nem csak lehetséges és szükséges a szabad választás, hanem hasznos is. Mivel:

Az által meg tartatik a gondolkodásbéli szabadság, melyet ha elvesztünk, üres edénnyé változtatjuk az embert, nem bölcsen választott célra, hanem mint kiszabott útra, erőszakosan vonszoltatjuk.

A szabad választás által az esméret világa terjed, mert minden választó törekedik meg ismérni, meg mérni, meg becsülni azt a jót, mellyel élni akar s előre készíti magát ahhoz, azt pedig magához alkalmaztatni.

[...]

Az által az ember méltósága, becse meg marad, mivel magának ura, nem szolgája, és felemelt fővel bátran mégyen bé a maga boldogsága uttyába, nem kényszerítve oda, hova nem akarna.

A szabad választás által a nemzeti character meg tartatik, ahol e vagyon, az ilyen nemzetben gondolkodó fejek vagynak, a jót meg ismérni kiváló elmék messze látnak...” (USzLT)

E szónoklatokat olvasva arra következtethetünk, hogy a változások szele megérintette a székelyföldi közgondolkozást is. Nem tudhatjuk, milyen mélységben és mértékben, de tény: az udvarhelyi iktató ünnepség nyílt rendezvény volt, ahol ott szorongott az udvarhelyi „főbb és alsóbb rendű nép” sokasága. A szónokok pedig, túl azon, hogy fitogtatják korszerű műveltségüket, nevelni igyekeznek, élve a lehetőséggel terjeszteni „az esméret világát”.

A művelődéstörténeti kutatás mindezidáig keveset foglalkozott – a fenti összefüggésben – az 1764-ben létrehozott határkatonaság intézményével. Jelen tudásunk szerint alaposan megfontolandó, de még bővebb adatolásra szorul például az a vélemény, hogy a székely ezredek katonái, akik részt vettek a kor nagy európai csatározásaiban (a bajor örökösödési háború, a francia háborúk – amelyeket a korabeli gyergyóújfalusi pap, klasszikus műveltségét fitogtatva nevez kedves historizálással „Bello Gallico”-nak –, a Lengyelország felosztását kivitelező hadműveletek) nem csupán a rettegett „frantz nyavalyát” hozták haza (Garda 1998: 92). Természetesen nem arra kell gondolni, hogy minden otthonába visszatérő székely baka hátizsákjában egy-egy Voltaire-mű lapult francia eredetiben, de a nyugati világban látottak-tapasztaltak mindenképp befolyásolták életszemléletét, világlátását, erkölcsi felfogását, hétköznapi kultúráját.

További kutatásokra érdemes a határkatonaság tisztjeinek szerepe is. Hadd említsünk itt is egy elgondolkodtató tény: a csíkszeredai Mikó-várban, az erdélyi katolicizmus és népi vallásosság csíksomlyói fellegvára közvetlen szomszédságában, 1780-ban szabadkőműves páholyt alapított Gróf Draskovich János ezredparancsnok. A páholy „Az igaz egyetértéshez” nevet viselte, és a csíki papságot is sikerült behálózni: tagja volt például a göröcsfalvi születésű szentdomokosi plébános, Tankó Mátyás (1769-1808). (Szócs 2005:52-53)

Összegezve: a 18. század, és hangsúlyosan az ezt lezáró századforduló székelyföldi embere számára – természetesen iskolázottságával, műveltségével arányosan – a látóhatár több ablakon át tárja fel új távlatait, miképpen az udvarhelyi alkirálybíró mondotta, „az esméret világa terjed”. Érdemes volna hát e terjedés kiindulási pontjairól és útjairól egy, az eddigihez képest valósabb és

részletesebb képet kialakítani.

Felhasznált irodalom:

- Bíró, Lajos (1943): Udvarhelymegye elhunyt jelesei az irodalomban. Székelyudvarhely, Könyvnyomda RT.
- F. Csanak Dóra (1983): Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fülöp, Árpád (1897): Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. Budapest, Régi magyar könyvtár. 3.
- Garda Dezső (1998): A falutörvénytől a közbirtokosságig. Gyergyóújfalu monográfiája. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
- Hermann, Gusztáv (1993): Székelyudvarhely művelődéstörténete. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Hermann, Gusztáv Mihály (2005): Az erdélyi felvilágosodás elfelejtett alakja: Zsombori József. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. V. kötet. Csíkszereda, Hargita Kiadó, 74–86. p.
- Kilián, István (1980): A magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században. In: Csetri, Elek – Jakó, Zsigmond – Sipos, Gábor – Tonk, Sándor (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, Kriterion Kiadó, 221–231. p.
- Kovásznai, Sándor (1970): Az ész igaz útján (szerkesztette és bevezette Kocziány László). Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Miskolczy, Ambrus (1982): A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethnographya. 93. évf. 3. szám.
- Nagy Iván (1865): Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI. Pest, Ráth Mór kiadása.
- Pálmay József (1900): Udvarhely vármegye nemes családjai. Székelyudvarhely, Betegh Pál Könyvnyomdai Műintézete.
- Sándor, János (1896): A székelykeresztúri unitárius gymnasium történelme. (Becsek Dániel Könyvnyomdája, Székelyudvarhely,) Székelykeresztúr.
- Staud, Géza (1988): A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai. III. (1561–1773). Fontes ludorum in scholis S. J. Hungariae. Pars tertia. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadása.
- Szigethi, Gyula Mihály (1836): A Székely Nemzet eredete, változása és rende 374-ik esztendőttől fogva 1063-ig egy rövid kéz-iratból. In: Felső-Magyarországi Minerva, 15–22. p.
- Szőcs János (2005): A csíkszeredai Mikó-vár, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
- Tonk, Sándor (1990): A marosvásárhelyi református kollégium múltjából. In: Medvigy Endre (szerk.): Marosvásárhely és vártemploma. Budapest, A Ráday gyűjtemény tanulmányai. 3. 113–122. p.

Levéltári források:

- Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Udvarhelyszék Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek, I/20 c. (rövidítve: UszLT)

[1] A szónok, gróf Teleki Lajos (1746–1815), 1793-ban a főszámvevői hivatal elnöke volt, császári és királyi kamarás, utóbb (már 1794-ben) főkormányshéki és valóságos belső titkos tanácsos, végül a rendek elnöke. (Nagy 1865: 96; Vö. F. Csanak Dóra 1983: 488)

[2] Kadicsfalvi Török Ferenc (1772–1804), 1791-ben és 1794-ben Udvarhelyszék országgyűlési követe volt. (Pálmay 1900: 244-245; Vö. Nagy Iván 1865: 312)

[3] Montesquieu műveinek gyűjteményes kiadása – hiányosan, de tartalmazva *A törvények szelleméről* írt munkáját – éppen 1801 folyamán került be a székelyudvarhelyi református kollégium könyvtárába, az előző évben, Dálnoki Teleki Mihálytól örökölt ún. „Teleki-theca” részeként. (Montesquieu: *Oeuvres*. Nouvelle édition. Tomes I., II., III., IV., VI. [az V. kötet hiányzik] Amsterdam et Leipzig, 1764. LSz. 1310.) De részleteiben *A Törvények szelleméről* ekkor már magyar nyelven is hozzáférhető: a *Mindenek Gyűjtemény* (1790. IV. negyed. 184, 204.) közölte az I. könyv teljes szövegének, a III. könyv 10., a VII. könyv 9. és 10. részének a fordítását.